

UDK 94(497.6)"1939/1945" Hoare M. A. (049.3)

Primljeno: 25. 09. 2019.

Stručni rad

Professional paper

Omer Hamzić

OD TOPOVSKOG MESA DO FAKTORA VOJNE I POLITIČKE POBJEDE

**Marko Atila Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu,*
Vrijeme, Zenica, 2019.**

Ova knjiga je rezultat ozbiljnog istraživanja zamršenih i kontroverznih okolnosti u kojima su se našli bosanski muslimani tokom Drugog svjetskog rata: bez svog političkog vodstva, bez ikakve vojne organizacije, obezglavljeni i prepušteni ustaškom režimu kojeg je instalirao fašistički okupator. Kao „cvijeće hrvatskoga naroda“ odmah početka bili su izloženi brutalnoj odmazdi srpskih ustaničkih masa za zločine koje su ustaše počinile čisteći teritorij svoje kvislinške Nezavisne Države Hrvatske (NDH), u prvom redu od Jevreja i Srba. Javne osude tih ustaških zločina (putem poznatih muslimanskih rezolucija koje su tokom jeseni 1941. godine objavljene u Sarajevu i još nekoliko većih gradova Bosne i Hercegovine), nisu popravile položaj muslimana. Naprotiv, sve je više bilo dokaza da nikakvu zaštitu ne mogu očekivati od te i takve države, pogotovo nakon pokušaja pacifikacije ustanka i sklapanja svojevrsnih "mirovnih" sporazuma sa četnicima na prostorima srednje i istočne Bosne (polovinom 1942. i kasnije) kojima im je, za to vrijeme, priznat visok stepen autonomije i samouprave u zamjenu za formalno priznanje „vrhovništva NDH“. Otvorena podrška Talijana četnicima na prostoru „njihove okupacione zone“, a krajem 1942. i početkom 1943. godine i ozbiljni nagovještaji Nijemaca da će srpskoj kvislinškoj vladi u Beogradu (pod Nedićem) ustupiti područje istočne Bosne, u potpunosti je ugrozilo fizički opstanak bosanskih muslimana u vlastitoj zemlji.

Bosna i Hercegovina je bila središnja pozornica rata i jugoslovenske revolucije, koju autor u ovoj knjizi nastoji „odgonetnuti“ pogledom „iznutra“, iz perspektive ključnih aktera tog rata. Kritički pristupajući tradicionalnoj historiografiji koja jugoslovensku revoluciju predstavlja kao vojnu pobjedu jedne strane, došao je do zaključka da je „ona u stvarnosti bila mnogo kompleksnija i slojevitija: bila je to autentična revolucija svakodnevnog aktivizma, infiltracije i dezerterstva“ (Marko Atilla Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Vrijeme, Zenica, 2019., str. 17; u nastavku Atilla Hoare). Stavljajući u središte pažnje bosanske muslimane u haosu Drugog svjetskog rata, on je dekonstruirao one historijske narative koji su se zasnivali na takozvanoj crno-bijeloj tehnici.

Najvažniji razlog za uspjeh Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP-a) u BiH, kako tvrdi autor, bio je u tome što su „nopolci“, predvođeni malobrojnima komunistima, snažnom propagandom i agitacijom aktivno radili na pridobijanju muslimanskog civilnog stanovništva, a posebno uglednika iz takozvanih građanskih krugova, pripadnika administracije, zvaničnika NDH i običnih vojnika u kvislinškim formacijama (NDH ili muslimansko-autonomaškim) (Atilla Hoare, 17). Znali su da se bez njihovog pridobijanja za NOP nije moglo rješavati pitanje Bosne i Hercegovine, a bez rješenja za Bosnu i Hercegovinu nije se moglo rješavati ni pitanje jugoslovenske federacije. Osim NOP-a, predvođenog komunistima, znali su to i ostali akteri rata, pa su zato i nastojali da na svoju stranu privuku što više bosanskih muslimana. U redovima NOP-a, međutim, muslimani su predstavljali kohezionu snagu i ključni element za stabilizaciju odnosa u Bosni i Hercegovini i njeno uklapanje u buduću Federaciju, a na svim ostalim stranama su služili kao topovsko meso ili bezlična mobilizaciona masa za vojno-političke ciljeve tih strana.

Autor posebno naglašava činjenicu da je komunistička strategija od početka bila da ostvare što jači uticaj u gradovima, gdje su u pretežnom broju bili muslimani za razliku od dosadašnje historiografije koja je više pažnje posvećivala vojnim uspjesima partizanskih snaga „koje su se borile u planinama i dolinama“ (Atilla Hoare, 13). U više poglavlja ove knjige autor detaljno prati (slijedi) dinamiku pristupanja muslimana tom pokretu i ispituje glavne razloge njihovog masovnog uključenja u partizanske jedinice, naročito od sredine 1943. godine.

Historijska priča o doprinosu i učešću bosanskih muslimana u NOP-u ipak ne bi bila potpuna bez isto tako potpune istine o učešću i doprinosu ostalih naroda i etničkih skupina u okviru NOP-a. Sagledavajući i te aspekte, autor jasno uočava da je postojala „specifično bosanska revolucionarna dinamika i nju ova knjiga želi rasvijetliti“ (Atilla Hoare, 18).

Radi se o dosta obimnoj historijskoj studiji (540 stranica), posloženoj u 8 većih poglavlja, sa desetak potpoglavlja, originalnih naslova, od kojih svaki za sebe predstavlja zaokruženu cjelinu, koja bi mogla funkcionisati i kao samostalna historijska priča. U metodološkom smislu, autor slijedi tematsko-hronološki princip. U formalnom smislu, tematski pristup mu je omogućio da do kraja izloži svoja stanovišta o svakom od postavljenih pitanja. S druge strane, poštujući hronološki princip, održao je unutrašnju dinamiku izlaganja i opći hronološki okvir knjige.

U prvom poglavlju pod naslovom „Dvostruki bosanski otpor“ kroz deset potpoglavlja, analizira situaciju u Bosni i Hercegovini tokom prve dvije godine okupacije kada „ostaci ostataka“ muslimanske elite, razbacani po raznim dijelovima zemlje, očajnički pokušavaju pronaći sredstva i načine da se, nakon prvih razočarenja u NDH, suprotstave ustaškom režimu ili da bar ublaže nasilje u zemlji: „od agitacije iznutra za promjenu politike, preko poziva Nijemcima i Italijanima na formiranje posebne muslimanske oružane formacije, do saradivanja sa četnicima i partizanima“ (Atilla Hoare, 26). Tako se tokom prve dvije godine rata u Bosni i Hercegovini među muslimanima iskristalisala jedna specifična antiustaška (autor s pravom naglašava – ne i antifašistička, antinacistička ili antiokupatorska) struja „koja (je) tekla paralelno ili se preklapala s dominantno komunističkim pokretom otpora“ (Atilla Hoare, 26).

Fokusirajući se u drugom poglavlju („Ilegalni Narodnooslobodilački pokret“) na ulogu i značaj ilegalnog NOP-a po bosanskohercegovačkim gradovima, naročito u Sarajevu, Mostaru i Banja Luci, posebno naglašava značaj djelovanja njegovih aktivista kroz državni aparat NDH i u redovima hrvatskog domobranstva kao svoje glavne mobilizacione baze.

Pri tome ukazuje na značaj ličnih veza i na osnovu njih izvodi tezu o izvjesnom ustaško-komunističkom preklapanju. To „preklapanje“ (koje se dakako može osporavati), autor obrazlaže u posebnom potpoglavlju, zaključujući da je NOP u Bosni i Hercegovini („kao i drugdje“) „rastao zato što je djelovao kroz državni aparat, a ne samo protiv njega“ (Atilla Hoare, 100)

U trećem poglavlju pod naslovom „Muslimanski i hrvatski ustanak“ autor obrađuje promjenu vojno-političke situacije nakon pada Italije i prvog oslobođenja Tuzle, 2. 10. 1943. godine, koje je ostvareno kroz saradnju sa domobranskim braniteljima grada. Tuzla postaje sjedište bosanskohercegovačkog partizanskog pokreta, kojem sve masovnije pristupaju bosanskohercegovački muslimani i Hrvati. Autor ne zaboravlja spomenuti ni mračnu stranu tih događaja, odnosno strijeljanje 55 ljudi u Tuzli, među kojima je bio i major Hadžiefendić, dotadašnji komandant DOMDO pukovnije.

U četvrtom poglavlju pod naslovom „Bosanska skupština i jugoslovenska federacija (oktobar 1943 – april 1944), na putu AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a“ tematiziraju se dileme u vrhu NOP-a oko statusa Bosne i Hercegovine u okviru buduće Federacije, te uloga u svemu tome nekih ključnih ličnosti iz partijskog vrha – Avde Hume, Rodoljuba Čolakovića i konačno, Josipa Broza Tita u pozitivnom (probosanskom) i Aleksandra Rankovića i Moše Pijade u, uslovno rečeno, negativnom kontekstu, koji su označeni kao zagovornici nekog „nižeg“ statusa (statusa pokrajine) za BiH u odnosu na ostale članice Federacije sa statusom republike.

U petom poglavlju pod naslovom „Bosanska državnost i partizanska različitost (novembar 1943 – april 1945)“ autor na vrlo pregledan i dosta koncizan način, opisuje jugoslovenski put ka bosanskoj državnosti, nakon ekspanzije NOP-a, značaj Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a itd.

U šestom poglavlju pod naslovom „Oslobođenje Bosne i Hercegovine i Jugoslavije (april 1944 – april 1945)“ detaljnije se opisuje dolazak Handžar divizije na područje sjeveroistočne Bosne, kao i njen raspad nakon masovnih dezerterstava u partizane, te oslobođenje gradova snagama NOP-a izvana u sadejstvu sa ilegalnim snagama unutar tih gradova, sa posebnim detaljima iz nekoliko većih kao što su Sarajevo, Mostar, Tuzla...

Sedmo poglavlje pod naslovom „Izgradnja bosanske države nacije (juli 1944 – decembar 1946)“ posvećeno je glavnim političkim skupovima, te formiranju predstavničkih organa i konačno proglašenju prvog ustava Bosne i Hercegovine u Federalnoj Jugoslaviji.

Posljednje, osmo poglavlje pod naslovom „Bosna i muslimani nakon oslobođenja (april 1945 – septembar 1950)“ vremenski obuhvata najduži period u odnosu na prethodna poglavlja i bavi se događajima na kraju rata i neposrednog poraća. To je period represije i progona takozvane bande, te neistomišljenika i ostalih protivnika režima, čija je izgradnja počela po staljinističkom modelu. Na meti su posebno bile vjerske zajednice i njihovi službenici, koji su u to vrijeme masovno punili zatvore i kaznionice.

U ovom poglavlju autor se detaljnije osvrnuo i na pitanje muslimanskog nacionalnog identiteta i neslaganja komunista oko tog pitanja. Već na samom početku u novoj državi pojavio se problem kako integrisati muslimansku nacionalnu historiju u etabliranu „verziju mitologizirane jugoslavenske historije u kojoj se isticalo *revolucionarno* naslijeđe svake nacije“. Razlog je što su i srpski i hrvatski komunisti uzimali zdravo zagotovo predstavu da su u historiji kršćansko-muslimanskih sukoba na Balkanu, kršćani uvijek bili junaci, a muslimani zlikovci (AtillaHoare, 480).

Budući da ovaj stereotip vlada i danas (možda u još zaoštrenijoj formi), ima smisla ukazivati na njegove korijene upravo onako kako to čini autor u ovoj knjizi.

...

Mnoštvo je pitanja koje je autor postavio i pokrenuo u ovoj knjizi, pa i nekoliko novih stavova o muslimanskom autonomaštvu kao pokretu, na koje želimo posebno ukazati. Iz više razloga zanimljiva je teza da su pored otpora bosanskih Srba protiv ustaša, koji se razvio u formi četničkog pokreta, u Bosni i Hercegovini postojala još dva pokreta otpora: prvi NOP, pod komunističkim vodstvom, i muslimanski autonomistički pokret (Atilla Hoare, 21). Ako je komunistička patriotska platforma bila „svjetionik koji je u NOP privlačio nezadovoljne pripadnike muslimanskih elita i dijelove stanovništva“, kako ispravno tvrdi autor, onda je za diskusiju već spomenuta teza da su ustaše „bile suočene s dva paralelna pokreta otpora koji su se međusobno preklapali i bili bosanski orijentisani“. Nije sporno da su svaki na svoj način bili bosanski orijentisani, ali po svemu ostalom to su bili potpuno suprotstavljeni koncepti. Doduše, ni autor ih ovdje ne poistovjećuje, a niti poredi, ali je veliko pitanje da li i jedna i druga opcija može stati u doslovnom smislu pod odrednicu „pokret otpora“ prema ustaškom režimu.

Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu vodili su borbu za svoj goli, egzistencijalni opstanak. Teza o autonomaštvu kao nekoj političkoj platformi njihovog otpora ustaškom režimu, najviše se zasniva na procjenama i izvještajima ustaških obavještajaca, koje bi trebalo provjeriti i drugim izvorima osim literature tzv. socijalističkog perioda (akademik Enver Redžić i dr.). Realno gledajući, radilo se o više fragmentarnih, nepovezanih akcija i aktivnosti, sa vrlo „mutljikavom“ vizijom neke bosanske autonomije pod njemačkim protektoratom, pokušajima organizovanja vlastite vojske itd. Nisu to ideje koje su u nekoj većoj mjeri doprinosile masovnijem otporu muslimana ustašama i njihovoj politici. Bile su to zablude, koje će veliki broj bosanskih muslimana, nažalost, odvesti u propast.

Dobro je što je autor, uz ostalo, više svjetla bacio na razne oblike komunističke represije krajem rata i neposrednom poraću, na čijoj su se meti, zajedno sa ostalim stvarnim ili potencijalnim protivnicima režima, našli i bosanski muslimani. Izostala je, međutim, „priča“ o stradanju muslimana (i drugih) na takozvanim marševima smrti i komunističkim zločinima koje danas općenito pokriva odrednica „Blajburg i Bošnjaci“. Protivrječni stavovi u javnosti i naučnim krugovima o tome do danas, a posebno neproučenost i nedostatak literature vjerovatno je i bio razlog što taj kompleks za Bošnjake muslimane bolnih pitanja, u ovoj knjizi takoreći nije ni odškrinut.

Iz priloženog popisa izvora i literature vidi se da je za ovu knjigu autor najviše koristio literaturu takozvane komunističke provenijencije, koja je izašla prije 1990. godine. Od 129 naslova na spisku literature u odjeljku pod naslovom „Historijski tekstovi“, samo 15 je objavljeno poslije 1990. godine. U odjeljku pod naslovom „Sekundarni izvori“ od 290 naslova tek je 94 objavljeno poslije 1990. godine. Na tim popisima nema ni jedne bibliografske jedinice „mlađe“ od 1999. godine, što je vjerovatno uslovio (odredio) vremenski okvir u kojem je obavljeno ovo kompleksno istraživanje. Literatura koja je izašla poslije 1999., a naročito u zadnjih desetak godina nudi, svakako, nove činjenice, zaključke i poglede, možda i nešto drugačije od iznesenih u ovoj knjizi.

Dobili smo, ipak, jedno tematski potpuno zaokruženo višeslojno historijsko štivo koje ističe centralno mjesto Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj revoluciji i reafirmiše učešće i doprinos bosanskih muslimana pobjedi te revolucije, odnosno NOP-a tokom Drugog svjetskog rata, koje se i danas u pojedinim krugovima omalovažava i dovodi u pitanje. Njihovo pozicioniranje na strani NOP-a, koliko god bilo mukotrpno, itekako je značajna činjenica u novijoj povijesti Bosne i Hercegovine. Autor je imao nepristrasan pristup u istraživanju pozitivnih strana, ali i krupnih historijskih grešaka toga pokreta. Realno je prikazao odnos ključnih faktora rata prema bosanskim muslimanima. Pri tome je uočio i takozvane sive prelaze između suprotstavljenih strana i prikazao nijanse kojima je upotpunio našu spoznaju o dinamici tih procesa. U borbi za preživljavanje i goli opstanak bilo je tu i dezerterstva i razočarenja, lutanja i prelazaka sa jedne na drugu stranu. Ukazujući i na te procese, spominjući pri tome i neke važnije likove, autor je oblikovao jedno dinamično i vrlo korisno historijsko štivo.

U cjelini gledano Hoare je ovom knjigom ostvario svoj primarni cilj: „da popuni najzagonetniju prazninu historiografske slike jugoslavenske revolucije – Bosnu i Hercegovinu.“

Adresa autora

Author's address

Omer Hamzić

Univerzitet u Travniku

hamzicomer@gmail.com